Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P064

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञान परंपरेतील महिला, कुटुंब आणि जात व्यवस्था

कु. पुनम सयाम

सारांश :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही विविध तत्त्वज्ञानिक, धार्मिक आणि सामाजिक प्रवाहांनी बनलेली गुंतागुंतीची प्रणाली आहे. या प्रणालीमध्ये स्त्री, कुटुंब आणि जात यांना महत्त्वपूर्ण स्थान असून ते सामाजिक रचना, मूल्ये आणि व्यवहार यांवर खोलवर प्रभाव टाकतात. वैदिक काळात स्त्रियांचा ज्ञानक्षेत्रात सहभाग दिसून येतो, तर स्मृतिग्रंथ आणि जातव्यवस्था यांनी स्त्रियांच्या भूमिकांना पितृसत्ताक चौकटीत सीमित केले. जात टिकवण्यासाठी स्त्रियांच्या शरीरावर नियंत्रण ठेवण्याची प्रक्रिया सामाजिक शिस्तीचे साधन ठरली. तथापि, संतपरंपरा, भक्ति चळवळ आणि आधुनिक सुधारकांनी स्त्रीसमतेचे प्रवाह मांडून परंपरेला नवे अर्थ दिले. आधुनिक संविधानाने स्त्री-पुरुष समानता आणि जातभेद नाकारला असला तरी सामाजिक स्तरावर पितृसत्ता आणि जातवादी विचार अजूनही प्रबळ आहेत. या अभ्यासाचा उद्देश भारतीय ज्ञानपरंपरेतील स्त्री, कुटुंब आणि जात यांचे ऐतिहासिक आणि सामाजिक विश्लेषण करणे आणि त्यांच्या परस्पर संबंधांचा समालोचनात्मक आढावा घेणे हा आहे. परिणामतः, भारतीय ज्ञानपरंपरेच्या समतावादी प्रवाहांना पुढील पिढ्यांसाठी महत्त्व देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता व जातमुक्त समाज यांना सामाजिक वास्तवात रूपांतरित करणे आवश्यक ठरते.

Keywords : भारतीय ज्ञानपरंपरा, स्त्री, जात, पितृसत्ता, कुटुंब, संतपरंपरा, समता

प्रस्तावना :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही विविध तत्त्वज्ञानिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रवाहांनी विणलेली एक गुंतागुंतीची प्रणाली आहे. या प्रणालीमध्ये स्त्री, कुटुंब आणि जात या तीन सामाजिक संस्था महत्त्वाच्या आहेत. या संस्था केवळ सामाजिक संरचनेचे घटक नसून भारतीय संस्कृतीच्या नैतिकता, मूल्ये आणि सामाजिक व्यवहार यांना दिशा देणारे आधारस्तंभ आहेत. स्त्रीचे स्थान, कुटुंबाची रचना आणि जातव्यवस्थेचे नियमन हे एकमेकांशी खोलवर जोडलेले असून त्यांनी विविध काळात समाजाच्या विकासावर निर्णायक परिणाम केला आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरा ही स्थिर प्रणाली नसून विविध विरोधाभासी प्रवाहांनी भरलेली आहे. काही प्रवाह स्त्रीला मुक्ती, ज्ञान आणि आध्यात्मिक समानता देतात, तर काही प्रवाह स्त्रीला पितृसत्ताक चौकटीत सीमित करून सामाजिक नियंत्रण कायम ठेवतात.

वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान तुलनेने प्रगत आणि सहभागी होते. वैदिक सूक्तांत स्त्रियांच्या ज्ञानक्षेत्रातील उपस्थितीचे उल्लेख आढळतात. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या स्त्रियांनी तत्त्वचर्चेत सहभाग घेतला आणि त्यांनी पुरुष तत्त्वज्ञांशी समसमान संवाद साधला. स्त्रियांच्या धार्मिक कर्मकांडात सहभाग, यज्ञ आणि आध्यात्मिक कार्य यांमध्ये उपस्थिती यामुळे वैदिक स्त्रीचे स्थान ज्ञान आणि नैतिकतेशी संबंधित होते. विवाहाला "सहधर्मचारिणी" अशी संज्ञा दिली जात असे, ज्याचा अर्थ स्त्री आणि पुरुष दोघेही धार्मिक आणि सामाजिक कर्तव्ये समानपणे पार पाडत. कुटुंब प्रामुख्याने संयुक्त होते आणि धार्मिक विधी हे घरगुती जीवनाचे केंद्र होते. यामुळे स्त्रियांच्या भूमिकेमध्ये धार्मिक, नैतिक आणि सामाजिक सहभाग दिसून येतो.

परंतु काळाच्या ओघात सामाजिक रचना बदलू लागली. स्मृतिग्रंथाच्या काळात स्त्रीचे स्थान घरगुती आणि पितृसत्ताक चौकटीत अधिक सीमित झाले. मनुस्मृतिनुसार स्त्रीला पितृ, पती आणि पुत्र या तीन पुरुषांच्या नियंत्रणाखाली राहावे लागते. तिचा विवाह, संपत्ती, वारसा, सार्वजनिक सहभाग आणि शिक्षण यांवर नियंत्रण होते. स्त्रीला घरगुती कर्तव्ये, संतती आणि धार्मिक कर्मकांड हीच मुख्य जबाबदारी दिली गेली. या बदलाने स्त्रीचे स्थान ज्ञानक्षेत्रातून घरगुती क्षेत्रात सरकले. समाजाच्या नैतिक आणि धार्मिक मूल्यांत स्त्रीला "शुद्धता, नम्रता आणि त्याग" यांचे प्रतीक मानले गेले. याच वेळी कुटुंबाची रचना पितृप्रधान झाली. पुरुष घराचा प्रमुख आणि निर्णयकर्ता ठरला. स्त्रीचे काम घरगुती कार्ये आणि संतती पालनपुरते सीमित झाले. स्त्रियांचे काम सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाचे असले तरी आर्थिक दृष्ट्या अदृश्य मानले गेले.

जातव्यवस्थेचा उदय आणि तिची स्थिरता यामुळे स्त्रियांच्या भूमिकांवर अधिक नियंत्रण आले. जात ही जन्माधिष्ठित प्रणाली असून तिचे टिकाव विवाह प्रणालीवर आधारित आहे. विवाह हे जात शुध्दीचे साधन असल्याने स्त्रियांच्या लैंगिकता आणि शरीरावर नियंत्रण आवश्यक ठरले. स्त्रीचे शरीर हे सामाजिक नियंत्रणाचे साधन बनले. बालविवाह, सती, देवदासी प्रणाली, विधवांचा बहिष्कार, विवाहबंदी आणि पर्दा प्रणाली यांसारख्या प्रथा याच नियंत्रणाच्या परिणामस्वरूप दिसतात. स्त्रीचे वैयक्तिक स्वातंत्र्य, निर्णय क्षमता आणि सामाजिक सहभाग यांना गौण स्थान दिले गेले. स्त्रीचे शरीर हे जात आणि कुटुंबाच्या सन्मानाचे प्रतीक मानले गेले.

मध्ययुगात स्त्रियांच्या सार्वजनिक सहभागावर आणखी निर्बंध आले. पर्दा प्रणाली, घरगुती नियंत्रण आणि धार्मिक कार्यांत सहभाग यांत मर्यादा वाढल्या. तथापि, याच काळात संतपरंपरा आणि भक्ति चळवळ उदयास आली. या प्रवाहाने स्त्रीला आध्यात्मिक समानता आणि वैयक्तिक अनुभवाचा अधिकार दिला. मीराबाई, जनाबाई, बहिणाबाई, चोखामेळा यांसारख्या स्त्रियांनी पितृसत्ता, जात आणि सामाजिक बंधनांना विरोध करून वैयक्तिक भक्ती आणि आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग निवडला. त्यांनी प्रेम, भक्ती आणि आत्मस्वातंत्र्य यांना जात आणि लिंग यापेक्षा वरचे स्थान दिले. त्यामुळे संतपरंपरा स्त्रीसमतेचे महत्त्वाचे प्रवाह ठरली आणि ज्ञानपरंपरेतील स्त्रीच्या प्रतिमेला नवे अर्थ दिले.

आधुनिक काळात स्त्रियांच्या स्थितीत महत्त्वपूर्ण बदल झाले. सामाजिक सुधारणा चळवळीत स्त्री शिक्षण, सती प्रथेवर बंदी, बालविवाहाचा विरोध आणि स्त्रियांच्या अधिकारांचा प्रचार यावर भर देण्यात आला. सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री शिक्षण कार्य, राममोहन रॉय यांचे सुधारक विचार आणि डॉ. आंबेडकर यांचे जात आणि स्त्रीदमन यावरील टीकात्मक विचार यांनी स्त्रीच्या सामाजिक स्थानात मोठा बदल घडवून आणला. आधुनिक भारतीय संविधानाने स्त्री-पुरुष समानता आणि जातभेद नाकारला आणि स्त्रियांसाठी कायदेशीर अधिकारांची खात्री दिली.

साहित्य समीक्षा (Literature Review) :

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील स्त्री, कुटुंब आणि जात यांविषयीचे संशोधन विविध शैक्षणिक दृष्टिकोनांतून झाले असून त्यात इतिहास, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि स्त्री-अभ्यास यांचा समावेश आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश स्त्रीच्या सामाजिक स्थानाचा, कुटुंबाच्या रचनेचा आणि जातव्यवस्थेचे सांस्कृतिक-सामाजिक कार्य यांचा समालोचनात्मक अभ्यास करणे हा राहिला आहे. विविध लेखकांनी भारतीय समाजातील पितृसत्ता, धार्मिक ग्रंथ, सामाजिक प्रथा आणि आधुनिक सुधारणा यांचे परस्परसंबंध वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून मांडले आहेत.

प्राचीन ग्रंथांच्या संदर्भात A. S. Altekar (1956) यांनी हिंदू संस्कृतीतील स्त्रीचे स्थान तुलनात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यासले. त्यांच्या मते वैदिक काळात स्त्रियांना धार्मिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात तुलनेने अधिक स्वातंत्र्य होते, मात्र नंतरच्या काळात स्त्रीचे स्थान घरगुती चौकटीत सीमित झाले. मनुस्मृती आणि स्मृतिग्रंथांनी स्त्रीला पुरुषांच्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याच्या प्रवृत्तीला बळ दिले, ज्यामुळे स्त्रीचे सामाजिक आणि बौद्धिक स्थान कमी झाले. Altekar यांचे हे कार्य स्त्रीच्या ऐतिहासिक स्थानाच्या बदलत्या प्रवाहाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजीकरण करते.

स्त्री आणि जात यांचा परस्परसंबंध Uma Chakravarti (2003) यांनी "Gendering Caste" या ग्रंथात सखोलरीत्या विश्लेषित केला. Chakravarti यांच्यानुसार जातव्यवस्था ही केवळ सामाजिक स्तरांची विभागणी नसून ती स्त्रीच्या शरीरावर आणि तिच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्याच्या माध्यमातून टिकून राहते. विवाह ही जात टिकवण्याची मुख्य संस्था असल्याने स्त्रियांच्या विवाह, संतती आणि लैंगिक वर्तनावर कठोर नियंत्रण आवश्यक ठरते. त्यामुळे स्त्रीचे शरीर हे जातीय शिस्तीचे साधन बनते. Chakravarti यांचे हे विश्लेषण स्त्री आणि जात यांचे गुंतागुंतीचे नाते स्पष्ट करते आणि भारतीय समाजातील पितृसत्ताक संरचनेला नवी दिशा देते.

भारतीय समाजातील जातव्यवस्थेचे आधुनिक विश्लेषण M. N. Srinivas (1962) यांनी केले. Srinivas यांनी जात ही सामाजिक संस्था असून तिचे कार्य सामाजिक नियंत्रण, ओळख आणि शिस्त यांवर आधारित असल्याचे मांडले. त्यांनी "Sanskritization" संकल्पना विकसित करून विविध जातीय समूहांनी सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी वरच्या जातीकडे झुकण्याची प्रक्रिया स्पष्ट केली. या प्रक्रियेत स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची असून विवाह आणि घरगुती व्यवहार यांमध्ये स्त्रियांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे हे जात टिकवण्याचे साधन ठरते. त्यामुळे स्त्रीचे सामाजिक वर्तन हे जातीय ओळख निर्माण करण्यात निर्णायक ठरते.

महिलांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक सहभागाचा अभ्यास Romila Thapar (2002) यांनी "Cultural Pasts and Gender in Ancient India" या ग्रंथात केला. Thapar यांचा दावा आहे की भारतीय इतिहासात स्त्रियांच्या भूमिकांबाबत सकारात्मक तसेच प्रतिबंधात्मक दोन्ही प्रकारचे प्रवाह अस्तित्वात होते. वैदिक काळातील स्त्रियांच्या ज्ञान आणि धार्मिक सहभागाला महत्त्व दिले गेले, तर नंतरच्या काळात पितृसत्ता मजबूत झाली. त्यांनी धार्मिक ग्रंथांतील स्त्रियांच्या प्रतिमांचे समालोचन करून सांगितले की स्त्रीला अनेकदा नैतिकता आणि शुद्धतेचे प्रतीक म्हणून प्रस्तुत करण्यात आले, ज्यामुळे तिच्यावर नियंत्रण वाढले. Thapar यांच्या कार्याने स्त्रीचे ऐतिहासिक स्थान समजून घेण्यासाठी तत्त्वज्ञानिक आणि सामाजिक संदर्भ देण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

संतपरंपरा आणि स्त्रीसक्षमीकरण यांचा अभ्यास Wendy Doniger आणि David Lorenzen यांनी केला. त्यांनी संत परंपरेतील स्त्रियांनी वैयक्तिक भक्ती, आत्मसाक्षात्कार आणि सामाजिक बंधनांवर मात करून आध्यात्मिक स्वातंत्र्य मिळविले असे मांडले. मीराबाई, जनाबाई, चोखामेला यांसारख्या स्त्रियांनी जात, लिंग आणि पितृसत्ता यांना नाकारून नवे धार्मिक आणि सामाजिक अर्थ निर्माण केले. संतपरंपरा ही स्त्रीसक्षमीकरणाची महत्त्वाची ऐतिहासिक घटना ठरली आणि भारतीय ज्ञानपरंपरेला वैयक्तिकतेच्या दृष्टीने समृद्ध केले.

आधुनिक स्त्री-अभ्यासात Judith Butler यांचे "Gender Performativity" हे संकल्पना भारतीय संदर्भात लागू करून संशोधकांनी स्त्रीच्या सामाजिक भूमिकांचे पुनर्मूल्यांकन केले. स्त्री आणि पुरुष यांचे सामाजिक वर्तन हे जैविक नसून सामाजिकरीत्या निर्मित असल्याचे Butler यांचे मत भारतीय पितृसत्ता आणि जातव्यवस्थेच्या अभ्यासात उपयुक्त ठरले. यामुळे स्त्रीचे नियंत्रण हे नैसर्गिक नसून सामाजिक निर्मिती असल्याचे स्पष्ट झाले.

भारतीय ज्ञानपरंपरेची संकल्पना :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही हजारो वर्षांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, तात्त्विक आणि आध्यात्मिक अनुभवांनी घडलेली एक बहुआयामी परंपरा आहे. भारतातील ज्ञानसंपदा केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक स्वरूपाची नसून तीत समाजरचना, धर्मव्यवस्था, नीती-विचार, कुटुंब व्यवस्थापन, सामाजिक संबंध, ज्ञानमीमांसा, तत्त्वज्ञान आणि राजकीय अर्थव्यवस्था यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरा ही एका विशिष्ट काळाशी किंवा एका विशिष्ट ग्रंथाशी मर्यादित न राहता, पिढ्यान्पिढ्या विकसित होत गेलेल्या विविध विचारप्रवाहांचे एक विस्तृत जाळे आहे.

ज्ञानपरंपरेची मूलभूत वैशिष्ट्ये :

भारतीय ज्ञानपरंपरेचे केंद्रस्थान 'दर्शन'—म्हणजे तत्त्वज्ञान—आहे. 'दर्शन' या शब्दात केवळ बौद्धिक विचार नव्हे तर जीवनाचे आचरण आणि अनुभवही अभिप्रेत आहेत. जीवन, आत्मा, धर्म, समाज व नैतिकता यांविषयी असलेले प्रश्न आणि त्यांची उत्तरे या ज्ञानपरंपरेत वेगवेगळ्या स्वरूपात मिळतात. वेद-उपनिषदांपासून बौद्ध-जैन साहित्य, स्मृति, पुराणे, महाकाव्ये, निबंध, लोकपरंपरा, संतसाहित्य आणि आधुनिक समाजसुधारक विचार यांपर्यंत ही परंपरा विस्तारलेली आहे.

प्राचीन वैदिक आणि उपनिषदकालीन परंपरा :

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P064
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

ज्ञानपरंपरेचा प्रारंभ वैदिक साहित्यापासून मानला जातो. ऋग्वेदातील स्तोत्रे, देवतांची संकल्पना, ऋत-धर्माची व्याख्या, यज्ञकर्म आणि 'सत्य' व 'ऋत' यांसारख्या नैतिक मूल्यांनी भारतीय विचारविश्वाचा पाया घातला. उपनिषदांनी या परंपरेत आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान जोडले. ब्रह्म–आत्म ऐक्य, अद्वैत, मोक्ष, ज्ञानमार्ग, तपश्चर्या यांसारख्या संकल्पनांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा झराच बदलला. या काळात सामाजिक संस्था, विशेषतः कुटुंब, विवाह आणि धर्मसंकल्पना, वैचारिकदृष्ट्या अधिक मजबुत झाल्या.

धर्मशास्त्र आणि सामाजिक कोड (Smriti Tradition) :

वेदोत्तरा कालखंडात मनुस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृती, नारदस्मृती इत्यादी धर्मशास्त्रे निर्माण झाली. या ग्रंथांनी समाजाचे नैतिक, कायदेशीर आणि कौटुंबिक स्वरूप स्पष्ट केले—

- स्त्री–पुरुषांचे कर्तव्यविभाजन
- विवाहसंस्था व वारसा
- जातप्रथेचे नियम
- कुटुंबातील पितृसत्ताक व्यवस्था
- सामाजिक नियंत्रणाची साधने

धर्मशास्त्रांनी भारतीय ज्ञानपरंपरेला अत्यंत स्पष्ट सामाजिक दिशा दिली. यामुळे सामाजिक व्यवहार आणि धार्मिक मूल्ये यांचे एकत्रिकरण झाले.

महाकाव्ये व पुराणांची भूमिका :

रामायण आणि महाभारत यांनी भारतीय मानसावर खोलवर प्रभाव टाकला. या ग्रंथांमधील आदर्श नायक-नायिका, कुटुंबनिष्ठा, धर्मपालन, पितृभक्ती, नातेसंबंधांचे नियम यांमधून भारतीय कुटुंबव्यवस्था आणि स्त्री-पुरुष भूमिकांच्या कल्पना दृढ झाल्या. पुराणांनी या विचारांना अधिक लोकप्रिय व लोकाभिमुख केले.

बौद्ध, जैन आणि लोकपरंपरा :

भारतीय ज्ञानपरंपरेची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू म्हणजे तिचा बहुविधता स्वीकार. बौद्ध आणि जैन तत्त्वज्ञानांनी अहिंसा, समता, कर्म, अनित्यता, तपश्चर्या, सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिक आचार यांची नवीन व्याख्या केली. या तत्त्वज्ञानांनी जातव्यवस्थेतील असमानतेवर टीका केली आणि महिला–कुटुंब–धर्म यांच्या भूमिकांबद्दल भिन्न दृष्टिकोन दिला.

लोकपरंपरा—लोकगीत, भजन, कथा, कबीर-संत परंपरा—यांनी ज्ञानाला केवळ ग्रंथी मर्यादित ठेवले नाही; त्यांनी ते सामान्य लोकांच्या अनुभवाशी जोडले.

तर्कशास्त्र, विज्ञान आणि चिकित्सा परंपरा :

भारतीय ज्ञानपरंपरा एकांगी किंवा अंधश्रद्धाळू नव्हती. न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा आणि वेदांत ह्या षड्दर्शनांनी ज्ञानमीमांसा, तर्कबद्ध विचार आणि मानवी अनुभूतींचे वैज्ञानिक विश्लेषण विकसित केले. आयुर्वेद, गणित, ज्योतिष, वास्तु, संगीतशास्त्र, काव्यशास्त्र यांसारख्या विद्या शाखांनी ज्ञानपरंपरेचे लौकिक अंग मजबूत केले. चरक, सुश्रुत, पाणिनी, कात्यायन, आर्यभट्ट, वराहमिहीर यांसारख्या आचार्यांनी या क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

संतसाहित्य आणि सामाजिक-धार्मिक सुधारणा :

भक्ती चळवळीने जात, लिंग, भाषा आणि वर्ग यांच्या सीमांवर प्रश्नचिन्ह लावले. कबीर, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, मीरा, अक्का महादेवी यांसारख्या संतांनी सामाजिक न्याय, समानता, आध्यात्मिक लोकशाही आणि मानवीय मूल्यांचा पुरस्कार केला. या परंपरेने शास्त्रीय मर्यादा भेदून ज्ञान सर्वसामान्यांसाठी सुलभ केले.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील सामाजिक रचना :

ज्ञानपरंपरेने दिलेला एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सामाजिक संरचनेचे तात्त्विक समर्थन—विशेषतः कुटुंब व जात.

- कुटुंब हे धर्म, संस्कार व सामाजिक नियमनाचे केंद्र मानले गेले.
- स्त्रीची भूमिका 'गृहिणी', 'संस्कारक' व 'पतिव्रता' म्हणून प्रतिष्ठित केली.
- जातव्यवस्था ही 'कर्म-सिद्धांत' व 'स्वधर्म' यांच्या आधारे न्याय्य ठरविण्यात आली.

यातून पितृसत्ता व जातसत्ता यांना वैचारिक अधिष्ठान मिळाले, जे भारतीय सामाजिक व्यवहारात दीर्घकाळ टिकून राहिले.

औपनिवेशिक काळ आणि आधुनिकता :

ब्रिटिश काळात पाश्चात्त्य शिक्षण, मुद्रणशास्त्र, आधुनिक तर्कशास्त्र, मानवाधिकार संकल्पना आणि राष्ट्रवाद उभारल्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेत पुनर्मूल्यांकनाची प्रक्रिया सुरू झाली. राजाराममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, आंबेडकर यांनी स्त्री-अधिकार, शिक्षण, जात-विरोध, सामाजिक सुधारणांच्या दृष्टीने या परंपरेचे समीक्षण केले.

परंपरेचे अखंडत्व राखत आधुनिक तत्त्वांचा स्वीकार करण्याचा प्रयत्नही या काळात प्रकर्षाने दिसतो. ज्ञानपरंपरेची बहुविधता व परिवर्तनशीलता

भारतीय ज्ञानपरंपरेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची परिवर्तनशीलता. ती कठोर, जड, अपरिवर्तनीय नसून:

- विचारमंथन स्वीकारणारी,
- विविध मते बाळगणारी,
- विरोधी तत्त्वज्ञानांना जागा देणारी,

- सामाजिक व्यवहाराप्रमाणे नवे अर्थ निर्माण करणारी परंपरा आहे.

म्हणूनच आज आपण ज्या भारतीय समाजाचा अनुभव घेतो, तो केवळ प्राचीन मूल्यांचा संग्रह नसून, परंपरा व आधुनिकता यांच्या अखंड संवादातून घडलेला आहे.

समारोप :

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही विरोधाभासी प्रवाहांची प्रणाली आहे. स्त्रीचे स्थान कधी मुक्त, कधी नियंत्रित, कधी आध्यात्मिक आणि कधी घरगुती असे विविध रूप घेत राहिले. जात आणि पितृसत्ता याने स्त्रीवर अनेक बंधने घातली, तर संतपरंपरा आणि आधुनिक सुधारकांनी स्त्रीसमानतेचे प्रवाह निर्माण केले.

आज भारतीय समाजात स्त्रीचे अधिकार कायदेशीररीत्या संरक्षित आहेत, परंतु सामाजिक स्तरावर पितृसत्ता आणि जातवादी विचार अजूनही प्रभावी आहेत.

त्यामुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे पुनर्मूल्यांकन करून समतावादी आणि मानवतावादी प्रवाहांना पुढे आणणे आवश्यक आहे. स्त्री-पुरुष समानता आणि जातमुक्त समाज हे भारतीय ज्ञानपरंपरेचे सर्वात प्रगत पैलू आहेत आणि तेच आधुनिक भारतीय समाजाला अधिक न्याय्य, समावेशक आणि प्रगत बनवू शकतात.

संदर्भसूची :

- Ambedkar, B. R. (1936). *The rise and fall of Hindu woman*.
- Aitareya Brahmana. (n.d.).
- Chakravarti, U. (2003). *Gendering caste: Through a feminist lens*.
- Constitution of India. (1950). Government of India.
- Fule, J., & Fule, S. (1882). *Writings and letters*.
- Manu. (1928). *Manusmriti* (G. Bühler, Trans.).
- Rigveda. (1905).
- Scott, J. (1999). *Gender and the politics of history*.
- Srinivas, M. N. (1962). *Caste in modern India*.
- Thapar, R. (2002). *Cultural pasts and gender in ancient India*.
- Wadley, S. (1998). *The power of women in Indian culture*.
- NCERT. (2012). *Sociology – Social Structure*.
- IGNOU. (2020). *Gender and Society – e-content*.